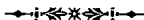

ՀԻՆ ՀԱՒԱՏՔ ՀԱՅՈՑ

Որ և է ազգի քաղաքական և բա-
րոյական կեանքը (որ սովորաբար
Պատմութիւն կ'ըսուի)՝ լաւ ճանչնալու
համար, անհրաժեշտ հարկաւոր է՝ իր
կրօնական իմացմունքը և գործը, պար-
զապէս ըրելով՝ իր հաւատքն ալ ճանչնալ, մա-
նաւանդ այն ազգաց՝ որ յիշուած են ի հնա-
գոյն ժամանակս, և կամ ժամանակի հետ՝ ան-
ցեր են, կամ դեռ կան և մնան։ Այս ետքին
ներէս ըլլայն Հայոց՝ ոչ ոք կ'անգիտանայ .
ինչպէս այսօր՝ և նոր և միջին դարուց մէջ՝ ներ-
կայ ճանչցուած են Հայք, նոյն և հին դարուց
և դիպաց մէջ։

Ամեն ազգաց, կամ գրեթէ, բաց յեբրա-
յեցուց, ծագումն և առաջին կեանքն՝ կամ
միթապատ կամ միգապատ են . մեր խնդիրն
այս մութն և մէզը փարատել չէ . Հայ ազգին
ծագումն և աճումն հետազոտել չէ, այլ անոր
կրօնքը . որ աւելի դիւրաւ կու ճանչցուի՝ քան
քաղաքական կեանքն, ինչպէս և այլ ազգաց .
և երբեմն, կրնամք ըսել, թէ քաղաքական
կեանքն բոլորովին անծանօթ ըլլայ, բայց կրօ-
նական յիշատակը մնացած կ'ըլլան . և ինչուան
այսօրեր՝ հին քանդակք, դրօշեալք, որպիսի և
է ձեռագործք, կու յայտնեն՝ պատմութեան

մէջ անծանօթ կամ սակաւածանօթ ժողովրդ-
դոց էութիւնը, և իրենց գործերէն աւելի՝
կրօնքին, և երբեմն զայս միայն։

Հայոց նման հին և նոր և միշտ պատմական
ազգի՝ հին կրօնքն ալ քննել զիտնալ՝ նոր բան
չէ . շատ անգամ և շատերէ գրուած և հրատա-
րակուած է, աւելի կամ պակաս հմտութեամբ .
որոց վերայ դառնալ ոչ շատ հարկ էր մեզի և
ոչ անործելի, որովհետեւ բնզհանրապէս մո-
լար, սուռ և անշնորհք բաներու պատկերք և
գիտութիւնք են . սակայն և այնպէս՝ կրնան
նոր լոյս ինչ ծագել ի մթութենէ . միտք՝ ոչ
երբեք հաւանի չուզել գիտնալ՝ ինչ որ կարենայ
գիտնալ իր նախնեաց և հին հարց գիտցածէն .
Բայց զմեզ աւելի յորդորողն նոր կամ նորէն
յիշելու և յիշեցնելու մեր նախնեաց կրօնքը,
նոր ծանօթութիւններն են, զոր գիտունք՝ և
գիտնոց կ'ընծայեն մեր օրերուս՝ նորանոր
յայտնուած հին յիշատակարանք, բեւեռագիրք,
արձանագիրք, քանդակք, ի պերեզմանաց և ի
փլատակաց դուրս ելած պէսպէս անօթք, զէնք,
դիցաբանական պատկերք՝ քարեղէնք հողեղէնք
և մետաղեայք, մեծ ու փոքր զարդեղէնք, զոր-
ծիք, զէնք, և այլն, և այլն։

Թերեւս կարծէ ընթերցողն՝ թէ ասոնց վըրայ է մէր խնդիրն և խօսքն, և թէ այս նորագիւտ բաներով՝ մեր նախնեաց հաւատքը կ'ուզեմք ձանչցընել։ — Ոչ. զայդ թողումք ժամանակին հնախոյզ իմաստնաց և իմաստականաց. որք ոչ միայն յայտնեն մեզի՝ նոր կրօնք նոր աստուածք Հայոց, (և մանաւանդ աստուածոց պիտաւոր խաղտալուր խաչդ մի), այլ և նոր կամ հին հայրեր, հին և անծանօթ Հայեր. մանաւանդ թէ ոչ Հայեր, այլ Հայաստան կուշուած երկրի վրայ բնակող Հայերէն՝ հին Ժողովուրդներ և ազգեր. և յետ անոնց՝ եկած կամ բուսած կ'ըսեն մեր այժմու Հայոց նախնիքը, ոչ շատ դարեր յառաջ քան զթուական փրկչին։ Որեմն թողլով անոնց աւելի պարզել և յայտնել այս շատ հետաքննական ազգերն և իրերը, մենք այլ կերպով մի իրենց և մեր ազգայինն աւանդութիւնը սիրող կամ քննող բանասիրաց՝ կ'ուզեմք կրկնել, և ներկայացընել, ըստ կարի համառօտ, ասանց շատ վեր վար թուշելու և ի խորս մտնելու, որոյ համար ոչ թեւ ունինք և ոչ բաւական այժ՝ ըստ պահանջից հմտագունից, այլ պարզ և ռասկաբար նշանակելով՝ ինչ որ մեր նախնիք և օտարազգիք այլ ի գրուածս, և ինչ որ նիւթական յիշատակարանք աւանդեր են Հայոց կրօնից վրայօք, և ինչ որ նշմարուած է և զեռ նշմարութիւն յազգային կարծիս, յուղիղ և ի ծուռ հաւատս և սովորութիւնս։ Նախ՝ Հայոց ընդհանուր կրօնքի և Աստուծոյ գաղափարն կամ ըմբռնուիքը քննելով, յետոյ պէսպէս հաւատքնին կամ պաշտօնութիւնը. Բնութեան կամ Տարերաց, Աշտարաց, Կենդանեաց, Հրէշից, Դիւցազանց, Ոգաց և Դից, նոյնպէս և Մոգութիւնն, Հրմայք, Գուշակութիւնք, Հանդերձեալ կենաց իմաստն, Պաշտամունքն և Պաշտօնեայքն։

ՎԼՈՒԻ Ս.

ԿՐՏՈՒ ՀԱՌԱՏՔ ԵՒ ՊԱՇՏՈՒ

ՄԱՐԴՈՒՍ սրտին կամ հոգւոյն խորագոյն իմացմունքն՝ թէ գերազոյն էակ մի կայ, և ինքն անկէ կախումն ունի, և թէ հանդերձեալ կենաց մի կայ, զրեթէ ընդհանուր է ամենայն ազգի և Ժողովրդեան, և անհատի այլ. և այն գերազոյն էակն է իրենց Աստուածն. իսկ իմաց-

մունքն է. անկէ հետեւած գործքն՝ առ Աստուածն այն վերաբերեալ, և այն հազորդութիւնն երկրաւորաց ընդ երկրից, կամ ներկային ընդ հանդերձելոյն, և Կրօնքն, Հաւատքն և Պաշտօնն, Յետինս՝ արտաքին նշանակ մի է, որով՝ իբր նիւթական կերպով և իրօք վկայութիւն կու տայ իր հաւատացած էակին կամ էակաց, ըլլայ Աստուածն գերազոյն ըլլան չորստուածք և զիք, կամ որպիսի և է ոգիք կամ նիւթք։ Ինչպէս Պաշտօնն ծագի ի հաւատոց, — վասն զի եթէ մէկն չհաւատար բանի մի, և ոչ ալ անոր մտածութիւն կամ նիւթական բան մի նուիրեր. — այսպէս այլ Հաւատք ծագին ի կրօնից։ — Որոշելու են այս երկուքս՝ որ սովորաբար նոյն կարծութիւն, և կրնան կերպով մի մէկմէկէ անբաժան ըստիլ, բայց այնպէս՝ ինչպէս շինուածք մի անհնուի՝ հիման վրայ հաստատուած. կրօնք հիմն է, հաւատքն շէնք։ Հետեւեալ (որով կ'իմանամք մեր հին Հայերն ալ), շատ բաներու կամ զից կու հաւատային, ինչպէս և քրիստոնեայք այլևայլ մասանց (զոր օրինակ Հաւատամքի մէջ ըսածներնուն), բայց երկուքն այլ չէին ընդուներ զանոնք՝ եթէ ներքին ծանօթութիւն կամ մղում մի չունենային, որով յանձն առին հաւատալ այն իրաց. և այս էր կրօնից գերազոյն և խորագոյն իմաստն տպաւորեալ կամ ազդեալ ի մարդս։

Յայտ է՝ որ թէ և ամեն ազգ և անձն կերպով մի գրեթէ նմանապէս կ'ըմբռնէ զկրօնս և զԱստուած, այլ՝ ինչպէս ուրիշ բաներ՝ զայն ալ տարբեր ձայնով կամ անուամբ բացատրէ. սակայն այդ անուանք կամ բառը կրնան իմացողութեան աստիճանն այլ աւելցընել և այլ լայլել. և ոչ սակաւ հետաքննական երեւցած է բանասիրաց՝ այդ բառերուն ծագումը և իմաստը քննել և թափանցել, ըստ իւրաքանչիւր լեզուի։ Իրենց թողլով բարակ քննութիւնը, մենք մեր լեզուի բառից վրայ այս զիտներ կարծօրէն, որ երկուքն այլ (Հաւատք և Կրօնք) յոգնակի են. թէ և եզակի այլ վարին՝ բայց հեռանալով իմաստէն։ Նշանենք այլ անցողաբար, որ Հաւատք բառն ձայնով և իմաստով նման է կամ մօտ լատին լեզուի և անկէց ծագածներուն, Fides, Fede, Foi, որոց մէջ եզակի է. Թողլով ասոնցն ալ իրենց, եթէ ուզէինք մենք մեր լեզուին բառը ստուգաբանել, արդեօք կըր-

նայի՞նք մօտեցրնել կամ հետեցրնել Հաւարմատ բառի, որ սկիզբն, ծայր, և հօր հայր՝ նշանակէ ։ Բայց այս այլ թողլով բանասիրաց՝ անցնիմք առ կրօնս, յիշելով անցողաբար և զայս, որ ինչպէս ի մեզ հաւատք նշանակէ եւս դաշինք, ուրիշի հետ խոստմունք և հաստատութիւն մի, Հատինք այլ ունէին ուխտից և դաշանց շատուած մի հաւատոց անուամբ, Fidius.

ԿՐՈՆՔ. — Այս անունս առ մեզ շատ և սքանչելապէս կ'իմացնէ իր իմաստը, թերեւ լաւագոյն քան յայլ լեզուս. լատինն (և իր զաւակքն) Religio կ'անուանէ զայս, որ՝ ըստ հասարակ գործածութեան նմանաձայն բային (Religo, կապեմ) ստուգաբանն կապ, կապել, կապուիլ, հաշուէ՝ մարդկան ընդ Աստուծոյ կամ երկնից, հաշուէ մանաւանդ մարդկան իրարու հետ. վասն զի քան զկրօնս զօրաւոր կապանք չկայ մարդկութեան ։ — Գեղեցիկ է այս յարմարութիւնս. բայց ոչ է սկզբնական, այլ ծագեալ նախնական իմաստէ մի. այսինքն ենթադրելով որ կայ հաւատալի բան մի՝ հետեւցնէ կապուիլ անոր հետ և անոր հաւատացելոց ։ Իսկ մեր կրօնք անունն՝ չի ցուցնէր հետեւել նախապոյն իմաստի մի, այլ ինքնուրիշ կամ ինքնաբերութիւն մի յայտնէ ։

Հին անանուն հեղինակէ հաւաքած բառգիրք մ'ունիմք, (որոյ մէջ շատ հին և բնաիր բառեր գտուին՝ որք զեռ չեն յայտնուած շարագրութեանց մէջ) . սա կրօնք բառը ստուգաբանէ՝ ամենակարճ բայց ամենալի իմաստով. « կրօնք՝ էլիր և Հաւանդութիւն » ։ Այսպիսի է բացատրութիւնն ։ Ով որ քիչ մի գրոց հայերէնը գիտէ, գիտէ ալ որ էլիր՝ կրելու արմատն է, և ինչպէս կրօնք յաճախ յոգնակի վարին՝ այսպէս և սա էլիրք գրուի և ըսուի, էլ՝ իմանան ամենքն ի՞նչ բտել է կիրք, թէ և զանազան կերպով զուցէ իմացած ըլլան՝ ներքին և բուռն ինքնաբեր զգացում մի, և կիրք կոչն զայն. և զի այս առաւելաւ այլեւայլ հոգեկան զօրութիւններ կամ զգացմունք այլ կ'իմացուին, հաւատոյ զգացման սեփականութեւն է անունն կրօնք. բտել է որ սա է առաջին և հզօրագոյն կիրք բանասիր մարդու, վերոյիշեալ խորագոյն տպաւորութիւնն յինքնին, ճանչնալու իր ծագումն կամ կախումն և պարտաւորութիւնն առ գերագոյն էակն ։ — Վայելչապէս յարէ ստուգաբանն կրից հետ և

Հաւանդութիւն. իբրեւ անընդմէջ կամ անհրաժեշտ հետեւանք այգպիսի կրից հոգւոյ՝ զհաւանութիւն մտաց, որ է (ինչպէս առաջ ըսինք) Հաւատքն. և ըստ այսմ այս անունս այլ կըրնայ ի հաւանութիւնէ ծագուած ըսուիլ քան ի սկզբէ (հա), կամ երկուքէն միանգամայն ։

Արդարեւ շատ գեղեցիկ, փիլիսոփայական և սրբազան իսկ գիւտ և յարմարութիւն է բառս այս՝ իր նշանակութեամբն. և մեծ պարծանք կըրնայ ըսուիլ ազգին կամ լեզուի՝ որ այսպիսի կամ այսոր համազօր նշանակիչ բառ մի ունի կամ յարմարեցուցեր է, և իր գերագոյն սկիզբն և վախճանն՝ իր էութեան խորէն զգալով կրօնք ըսեր է, քան զանոնք՝ որ ի Եռոնոսէ՝ անծայր ժամանակէ մի համարին զսկիզբն ամենայնի, նա եւ զաստուածոց . . . Բայց այս ըսելով ի միտք կու գան Բունաց, այն նրբամիտ և գիտնազոյն ազգի, և մերձաւոր գիտնոց՝ Եղբայտացւոց և Հնդկաց յիշատակքն. և կու հարցընեմք մենք մեզի, արդեօք ազգային եռանդ մ'է մեզի այս խոր և քաջիմաստ բանն ընծայել Հայոյ, որ այնչափ նուազ էր քան զնոսա՝ յիմաստասիրական, և մի ի թանձր ժողովրդաց Արեւոյ, ինչպէս համարուի, չունենալով ոչ հին դպրութիւն և ոչ մեհենական մնացուած ։ — Ըլլայ ինչ որ ըլլայ. բայց օվ կըրնայ համարձակիլ ըսել, թէ այդ յիշեալ և ուրիշ նման հին ազգաց մէջ՝ յստակագոյն կամ նահապետական Աստուածպաշտութիւնն՝ կանխած ըլլայ քան թէ ի Հայս ։ Մեր երկրին զիրքն և ազգային և հին պատմութիւնք, ըստ մեր զատման, վկայեն թէ Աստուածպաշտութիւնն եղած ըլլայ հաւատք նախահարց Հայոց, և այսոր հաստատութեան՝ կրօնից անունն և իմաստն ։ Չայս այլ ըսելով՝ մեծ և նոր բան մի ըսող չեմք ըլլար. որովհետեւ ընդունելի է ողջամտաց՝ թէ ճշմարիտ Աստուծոյ ծանօթութիւնն ունէին նահապետք կամ հարք հին ազգերու, որոց մէջ համարիմք զՀայն այլ, առանց վիճելու անոր նստութեան չափին լրայ. վասն զի իր հստութեան վրայ չէ հօս մեր խնդիրն, այլ իր աստուածպաշտութեան հստութեանը, և այսոր իր առաջին կրօնք ըլլալուն. յորմէ՝ յետոյ ուրիշ ազգաց նման խոտորեցաւ մոլորեցաւ, և նախաթուեալ ազանդոց մէջ ընկաւ, որոց վրայ պիտի գրեմք ։ Հարկ էր ուրեմն՝ որ նախ յիշեմք աստուածպաշտութիւնը

կամ նահապետակոն կրօնքը, առանց հարկ համարելու բացատրելի զայս, որովհետեւ ամեն հին ժողովրդաց մէջ այլ նոյն և նման է աստուածապաշտութիւնն, քանի որ թիւրութիւն չէ մտած միջերնին. իսկ երբ խոտորին՝ իրարմէ այլ հեռանան հաւատով և պաշտամամբք։ և այն ատեն հարկ կ'ըլլայ առանձնակի քննել խօսիլ իւրարանչիւր ազգի վրայ։

Չայո չի սկսած՝ յիշեմք Կրօնից և Հաւատոց իմաստի նման կամ մերձաւոր տնուն մ'այլ ի լեզուիս, որ է Դաւանանք. այս այլ յոգնակի, թէ և զաւանուծիւն այլ կ'ըսուի. իմաստն յայտնէ աստիճանաբար ծագումն կամ հետեւանք ի Հաւատոց, որպէս նա ի Կրօնից. սա առաջին զգացումն՝ կիրքն էր, այնոր մասաւոր կերպաւորութիւնն և ներկայումն՝ Հաւատքն, իսկ այսոր բացատրութիւնն բանիւ՝ Դաւանանքն։ Չեմք ուզեր բառիս քերականօրէն այլեւայլ ի մաստնբեր քննել, կամ աւելի քրիստոնէական կրօնից մէջ գործածուիլը. ինչպէս այլ ըլլայ՝ մեզի շատ հին կ'երեւի այս բառս այլ, և վերջի մասը թողլով՝ առաջինն կարծել կու տայ Հընդկաց և Արեւաց Տեսաւ, տեսադաս բառից զուգորդութիւնն, ինչպէս գտցէ և դէն և դից ազգակցութիւնն. թողլով և զայս գիտնագունից քննութեան, հարեւանցի յիշեմք և ի Պարսկականէն առ մեզ մտած Դեն (Թ. Տին) և Քէշ կամ Կէշտ կրօնանիշ բառերն այլ, իրենց թողլով իրենց իմացածը։ — Յիշեմք նոյնպէս և զԱ-

դանդ, որ՝ սովորականէ դուրս և մոլար դաւանանք և վարդապետութիւն նշանակէ, թէ հեթանոսական թէ քրիստոնէական կրօնից մէջ բայց գտցէ ի սկզբան ուղիղ կամ ընդունուած հաւատքն այլ նշանակէր, եթէ բառին առաջին և զխաւոր մասն՝ Աղ՝ համարիմք նոյնասկզբն Աղօքք, Աղերս, Աղալանք, այլ և Աղու, Աղանի, և այլն, բառից, որք ամենն այլ անոյշ իմաստ մի ընծայեն։ — Յիշեմք յետ այսոցիկ և Պաշտօն բառը, որ ըստ իմաստին՝ կու գայ յետ Հաւատոց, որոյ մտաւոր արտայայտութիւնն է Դաւանանքն, զգային և նիւթականն՝ Պաշտօնն. որոյ վրայ հարկ կ'ըլլայ խօսիլ յետ իւրաքանչիւր հաւատոց բացատրութեան. իսկ ծագումն բառին՝ ի բարգոլութիւնս մտեալ՝ առանձին Պաշտ չի գտուիր, թուի ի Պարսից մտեալ կամ հասարակ Հայոյն և նոցա. գտցէ անոնց Պիհէշտ բառն՝ որ արքայութեան պէս բան մի նշանակէ. յորմէ և Արտիպիհէշտ՝ հրէշտակապետի անուն, իրեւ վեհագոյն։ Գտցէ նկատելու արժանի համարուի և բառին ի մեր լեզուս Պա վանկով՝ յարկելի իմաստ տուող բառից կազմութիւնն. ինչպէս Պատարագ, Պատարձակ Պատիշ, Պաղատանք, Պագանեղ, Պատշաճ, և այլն։ Այս երկբայական և ոչ շատ կարեւոր բառից քննութիւնները յանձնելով երկայնամտաց՝ անցնինք առ ամենն կարեւորն որ է Աստուած։

Շարայարեյի

ՎԱՐՈՒ ԵՐ ԵԿԲԵՐ

Ըսաւ շիրիմը վարդիմ.

- Այժմ արտասուք՝ զորս առաւօտ կաթէ բեզ,
- Ծաղիկ սիրոյ, իմէ կ'ըմես։
- Եւ վարդը ըսաւ առ շիրիմ.
- Դու իմէ կ'ըմես՝ որ իմէ զլորի սըրըմթաց
- Ամռնմիւր մէջ մըլտաբաց։

Պատասխանեց վարդը. — Ո՛վ մըթիմ դամբարամ, ձայն արտասուք կ'ըմես ի ստուեր սևաթոյր Յամպար ծաղկամ և հոտ մեղրի քաղցրաբոյր։ Կըրկնեց շիրիմ անդէմ. — Ծաղիկդ ողբական, Այժմ ամենայն հոգի՝ առ իս որ հասնի՝ Ձըլարթագիւ կ'ըմես հրեշտակ մի երկմի։

ՎԵՆՏՈՐ ՀԻԿՊՈՑ

Ներքին հայեր, — Տաղ ԼԱ,